

היבטים אתיים של המענה

אסא כשר

הקדמה

השאלות האתיות בדבר המלחמה נחלקות בדרך כלל לשלוש משפחות שונות:

- מתי ראוי לפתוח במלחמה?
- מה ראוי לעשות במהלך הלחימה?
- מה ראוי לעשות לאחר מלחמה, בחתירה לשלום?

במדינה דמוקרטית, השאלה מתי ראוי לפתוח במלחמה היא ברמת הממשלה מכיוון שהיא המחליטה על פעילות הנוגעת ליחסים שבין המדינות והישויות הפוליטיות האחרות, ויש לה משמעות מבחינת ההגנה של המדינה, על אזרחיה ובכלל זה לוחמיה. גם השאלה מה ראוי לעשות לאחר מלחמה, בחתירה לשלום, היא ברמת הממשלה מכיוון שלכל צעד לקראת הסדר בין הצדדים יש משמעות מדינית, ליחסי החוץ, ומשמעות פוליטית פנימית. השאלה השנייה עוסקת בפעילותו של הצבא, ארגון ממלכתי-מקצועי, בהתאם לייעודו, ואפשר לעסוק בה בנבדל מן העיסוק בשתי השאלות האחרות. להלן אעסוק בשאלת ההבחנה בין הראוי לבין הלא ראוי בפעילות צבאית במהלך מבצע או מלחמה.

חולשות הדין הבינלאומי

היכן נמצא את התשובה או קצה חוט שיוביל אותנו אל התשובה? לעתים קרובות אנו שומעים את ההצעה או את הדרישה לחפש את התשובה בדין הבינלאומי. שומעים זאת גם מפיהם של גופים עוינים, כדוגמת המועצה שמינתה את ועדת גולדסטון, מפיהם של גופים לא אוהדים, כדוגמת מוסדות אירופיים, מפיהם של גורמים פנימיים בבואם לשרת את סדר היום הפוליטי שלהם, וגם מפיהם של גורמים מקצועיים, המבטאים בתום לב את שיקול הדעת שלהם. מכיוון שזוהי הקשת, מוטב להגיב עליה לא ברמה המתאימה לגוון כזה או אחר, אלא ברמה היסודית

פרופ' אסא כשר, החוג לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב

והעקרונית ביותר, וזו הרמה של דבריי להלן. מנקודת מבט זו, ההתגדרות בדין הבינלאומי כדי לסמן את ההבדל בין הראוי לבין הלא ראוי בפעילות הצבאית, נראית לי נשענת על ארבע טעויות קשות.

חובת השיקולים הכפולים

הטעות הראשונה היא ההתעלמות המתמדת מחובת השיקולים הפנימיים. השיקולים של מדינה דמוקרטית בקשר ללחימה חייבים תמיד להיות כפולים, גם "פנימיים" וגם "חיצוניים". השיקולים הפנימיים של מדינה דמוקרטית עומדים על העקרונות המכוננים שלה, כגון העיקרון המוסרי של חובת המדינה להגן על אזרחיה וחובתה לשמור על כבוד האדם של כל אזרח, ובכלל זה חייל. יש גישה הרווחת זה שנים, שהאזרחים הלא לוחמים הם "קדושים", ואילו הלוחמים וגם כלל החיילים הם אביזרים אזילים ואפשר להשתמש בהם כבמכשירים. מדינה דמוקרטית חייבת לדחות את הגישה הזאת, אפילו אם היא נשמעת באצטלה של הדין הבינלאומי, ובייחוד אם היא נשמעת מפי אבירי השמירה על זכויות האדם. במדינה דמוקרטית החייל הוא אזרח במדים. עכשיו הוא לוחם, אבל את כבוד האדם שלו אין לשלול ממנו, ובייחוד לא על יסוד האמתלה שבהיותו חייל הוא בגדר מי שוויתר על זכויותיו לחיים ולחופש. מובן שבהיותו לוחם הוא יסתכן, ומובן שבשעת הצורך הוא יחרף את נפשו, ולוחם עלול להיהרג. ועם כל זה, החייל הוא אדם, הראוי שישמרו על כבוד האדם שלו, ולעולם אינו אביזר של המדינה, מכשיר של הממשלה או משאב של הצבא. אלה דוגמאות לעקרונות פנימיים של המדינה. לצדם נמצאים העקרונות והשיקולים הנוגעים ליחסים בין הצדדים הנלחמים.

לעתים, השיקולים הפנימיים והשיקולים החיצוניים מובילים לאותן מסקנות, אבל אין זה מן הראוי להניח לתופעה הזאת לטשטש את ההבדל העמוק שבין שתי מערכות השיקולים. יציאה למלחמה מוצדקת אך ורק על יסוד שיקולים של הגנה עצמית, גם כשמדובר בסיכון חיי הלוחמים (שיקול פנימי), וגם שמדובר בחריגה מעשית ממצב שגרתי שאין בו שפיכות דמים והרס למצב המלחמה שיש בו סכנה רבה של הרג והרס לשני הצדדים (שיקול חיצוני). עם זאת, ברור שחובת המדינה להיזהר בסיכון אזרחיה ובכלל זה לוחמיה, נעוצה במערכת עקרונית פנימיים השונה ממערכת העקרונות החיצוניים של רצון בשלום.

ההנחות של המלחמות הרגולריות

שגיאה שנייה בהתגדרות הרווחת בדין הבינלאומי היא ההתעלמות מאופיו של הדין הזה, ובעיקר מן ההנחות שהוא עומד עליהן. הדין הבינלאומי נועד להסדיר את ההבחנה בין לחימה ראויה ללחימה לא ראויה במלחמות הרגולריות של מדינה במדינה, של צבא המדינה עם צבא המדינה האחרת. כל הנחות העבודה של הדין

הבינלאומי המוכר הן הנחות שהיו נכונות בדרך כלל במלחמות הללו: מלחמת העולם השנייה, מלחמת ששת הימים, מלחמת יום הכיפורים. הנחות אלה אינן מתקיימות במלחמות הלא רגולריות שאנו מכירים. כשהנחות העבודה אינן נכונות, כל המבנה העומד עליהן קורס בתור מבנה מעשי.

הנחה מרכזית שחייבת לעמוד בה כל מערכת נורמות האמורה להיות מעשית, היא שההסדרים שדורשות הנורמות יהיו ניתנים למימוש. במלחמות הרגולריות אמורים לממש הסדר של הבחנה בין הלוחמים לבין הלא לוחמים, והסדר כזה בא לידי מימוש בדרך המוכרת, המעשית והפשוטה של הזדהות הלוחמים באמצעות המדים שהם לובשים והנשק שהם נושאים בגלוי. במלחמות הלא רגולריות מן הסוג של "גאות ושפל", מלחמת לבנון השנייה ו"עופרת יצוקה", הטרוריסטים לבושים בבגדים אזרחיים, גרים בשכונות אזרחיות, פועלים מקרב אזרחים שאינם לוחמים, והם פועלים נגד אזרחים שאינם לוחמים. אין שום דרך מעשית פשוטה להבחין ביניהם לבין זולתם, כפי שהדבר נעשה במלחמות הרגולריות. בלשון קצרה: הנחת המעשיות אינה מתקיימת.

הנחה מרכזית אחרת שאינה מתקיימת היא הנחת ההדדיות. מדינה הממלאת את חלקה בהסדר מגבילה את השימוש של עצמה בכוח העומד לרשותה. בכך אין היא מקנה יתרון צבאי למדינת האויב שהיא נלחמת בה, מפני שגם מדינת האויב אמורה להגביל את השימוש של עצמה בכוח העומד לרשותה, באותה המידה. הנחת ההדדיות היא הנחה בדבר סימטריה בין המגבלות שהצדדים במלחמה מטילים על עצמם. אולי לא מיותר להזכיר, שהסימטריה הזאת עומדת ביסוד שיקולי הכדאיות של הריסון העצמי הזה: כדאי למדינה לוותר על חלק מכוחה הואיל ובתמורה לוותר הזו היא מקבלת ויתור של האויב על חלק מקביל של כוחו. במלחמות ישראל בעשור האחרון הופרה הנחת ההדדיות בהתמדה: כל אויביה של ישראל ב"גאות ושפל", מלחמת לבנון השנייה ו"עופרת יצוקה" נקטו פעולות טרור שמטרתן לפגוע במספר רב ככל האפשר של ישראלים לא לוחמים. ישראל, לעומת זאת, נקטה צעדים כדי להקטין ככל האפשר את מספר הפלסטינים הלא לוחמים הנפגעים במהלך פעילותה נגד טרוריסטים. מי שמכיר את הצעדים הללו יודע עד כמה הם מרשימים, גם ברמה המוסרית וגם ברמה המקצועית.

מכיוון שהנחות העבודה שלו אינן מתקיימות, אפשר לומר שהדין הבינלאומי בצורתו המוכרת אינו מתאים למלחמות הלא רגולריות. אם אין שחר לדרישה לפעול על-פיו במלחמות הללו, נשאלת השאלה: כיצד צריכה מדינת ישראל לפעול במלחמות החדשות?

ביקורת הפרשנות היצירתית של הדין הבינלאומי

כאן אני מגיע אל השגיאה השלישית בהתגדרות הרווחת בדין הבינלאומי, ומדובר בהדרכת הפעילות הצבאית במלחמה לא רגולרית. יש מי שעוסקים בפרשנות יצירתית של הדין הבינלאומי כדי שיהיה אפשר להשתמש בו במצבי מלחמה לא רגולרית. יש מי שאוהבים את המתודה הזאת מפני שהיא משאירה את כוח הפרשנות המחייבת בידיהם עצמם. אפשר להבין נטייה כזאת לשמור על סמכות ההדרכה המחייבת, אבל אי-אפשר להצדיק אותה.

הרעיון של פיתוח פרשנות יצירתית לצורכי הדרכה מעשית הוא רעיון מוטעה מפני שהוא משאיר את ההדרכה המעשית בעולם הדין הבינלאומי ההסכמי של אמנות ופירושיהן. כשמדובר במחוז הזה – הדין הבינלאומי – אנו מועדים למצוא את עצמנו בצרה מפני שהארגונים המנסים לפרש את ההסדרים הנוכחיים של הדין הבינלאומי באופן מחייב הם ארגונים בעלי מבנה פוליטי עוין – בעבר, בהווה ובעתיד הנראה לעין. אלה הם הארגונים שכוננו את ועדת גולדסטון והתבטאו ברוח שלה לפני שהחלה לפעול.

לטעמי, מוטב לישראל ללכת בדרך אחרת גם מטעמי האחריות המושגית וגם מטעמי האחריות המדינית. ישראל צריכה לעודד כל מדינה הנמצאת במלחמה לא רגולרית מסוג מסוים לפתח את הדוקטרינה שלה למלחמה הלא רגולרית מהסוג הזה, ולא רק את הדוקטרינה במובן המבצעי, מה שכל מדינה עושה, אלא גם את הדוקטרינה האתית בדבר המלחמה הלא רגולרית. דוקטרינה כזאת יכולה להיות גלויה במידה רבה. לדוגמה, הדוקטרינה של צבא היבשה והנחתים של ארצות-הברית לגבי מלחמה במורדים התפרסמה ברבים בהוצאת אוניברסיטת שיקגו, וכל אחד יכול לרכוש עותק שלה. מובן מאליו שיש לדוקטרינה הכוללת דוקטרינת-משנה אתית.

אם כל מדינה דמוקרטית המנהלת מלחמה לא רגולרית מסוג מסוים תפתח את הדוקטרינה האתית שלה לצורך מלחמה כזאת, יהיה אפשר להשוות את הדוקטרינות האלה. במידת מה אפשר כבר עכשיו לעשות השוואה כזאת. הדוקטרינות של מדינות דמוקרטיות המשתתפות במלחמות לא רגולריות מאותו סוג דומות זו לזו, על אף הבדלים שונים. בדרך זו יכול להתפתח בסופו של דבר מה שנקרא הדין הבינלאומי המנהגי: אם כל המדינות הדמוקרטיות המעורבות במלחמה לא רגולרית מסוג מסוים פועלות על-פי אותה דוקטרינה אתית, או על-פי דוקטרינות אתיות בעלות מכנה משותף רחב ומשמעותי, כי אז יתאפשר לטעון ברצינות, שזהו הדין הבינלאומי.

צריך אפוא לצאת מעולם הפרשנות היצירתית של הדין הבינלאומי ההסכמי ולעבור לעולם הדוקטרינות האתיות של המדינות הדמוקרטיות, כדוגמת

ארצות־הברית, בריטניה, גרמניה וקנדה, המפתחות בדוקטרינות שלהן את הדין הבינלאומי המנהגי.

יסודות הדין הבינלאומי

שגיאה רביעית בהגדרות הרווחת בדין הבינלאומי במתכונתו המוכרת היא התפיסה השטחית, שהדין הבינלאומי עומד בפני עצמו, כאילו הוא הבסיס לכל שיקול בשאלת המלחמה הראויה. לאמיתו של דבר, הדין הבינלאומי אינו בסיס כזה, ואין זה מן הראוי שיהיה בסיס כזה. הדין הבינלאומי הקיים נשען על מסורת פילוסופית (ותיאולוגית) ארוכה של מה שנקרא תורת המלחמה הצודקת.

תורת המלחמה הצודקת החלה להתפתח אצל אוגוסטינוס, ואצל תומאס אקווינס, ובהולנד של המאה ה־17 הקנה לה הוגו גרוטיוס צורה של הצעה למשפט בינלאומי. במאות ה־19 וה־20, היא באה לידי ביטוי מעשי באמנות בינלאומיות. במקום שאין בו דין בינלאומי מן המוכן, יש מסורת רעיונית עשירה מן המוכן, המסורת של תורת המלחמה הצודקת, שהיא מערכת העקרונות הפילוסופיים הנמצאים ביסוד הדין הבינלאומי המוכר, ויכולים לעמוד ביסוד דוקטרינות חדשות בדבר המלחמה הראויה.

המתודה הזאת מקובלת בכל מערכת נורמטיבית: כשמבנה מסוים נוצר למטרה מסוימת או למצב מסוים ומתגלה כלא מתאים למטרה חדשה או למצב חדש, כי אז עולה השאלה: מה הם העקרונות הנמצאים ביסוד המבנה הזה? בעקרונות האלה היא משתמשת כדי להדריך את הפעולה לשם המטרה החדשה או המצב החדש. מפאת קוצר היריעה לא אוכל לגולל כאן את תורת המלחמה הצודקת במלואה, ואסתפק בדברים קצרים על שניים מעקרונותיה.

עקרון ההבחנה בין לוחמים לבין מי שאינם לוחמים הוא עיקרון שמטרתו לממש, בהסדרים המוכרים, את העיקרון הפילוסופי, המוסרי, העמוק ממנו, והוא **עקרון מזעור נזקי המלחמה**: בשעת מלחמה, מן הראוי לפעול באופן המקטין ככל האפשר את מוראות המלחמה. מקטינים את מוראות המלחמה בכך שכל ממד של הלחימה נחלק לשניים, החלק הראוי והחלק הלא ראוי. כך בבני אדם במצבים שהכוח הצבאי נתקל בהם, כך במטרות, כך בחימוש וכך בשיטות הלחימה. ברעיון הכללי הזה אפשר להשתמש גם כדי לגבש את דוקטרינה אתית לצורך מלחמות לא גולריות מסוג מסוים, כדוגמת מלחמת לבנון השנייה ומבצע "עופרת יצוקה".

ובקיצור נמרץ על **עקרון המידתיות** – הרעיון שביסוד עקרון המידתיות אינו השוואה מספרית של מספרי האבדות בשני צדדי החזית. עקרון המידתיות מורכב בהרבה. ראשית, הוא נועד למקרים שפעולה צבאית עלולה לפגוע בבני אדם שאינם לוחמים, לא מפני שהם המטרות, אלא מפני שהם בקרבתה של מטרה לגיטימית. בהקשר המיוחד הזה, עקרון המידתיות מכתוב את השאלה: האם ערך ההישג של

הפעולה הצבאית מצדיק את הנזק הלא מכוון הנגרם בה? שאלת המידתיות היא אפוא שאלה קשה, וכל טענה המועלית כלאחר יד שפעולה מסוימת היא מידתית או אינה מידתית היא בדרך כלל לא סבירה.

לדוגמה, ראשיתה של מלחמת לבנון השנייה. כשהיא פרצה נשמעו הטענות השטחיות הרגילות בדבר המידתיות: הכוח שישראל מפעילה נגד חזבאללה אמור להיות דומה לכוח שחזבאללה הפעיל נגד ישראל בחטיפה ובהריגת חיילים. לטענות כאלה אין שחר. טענות למידתיות הן טענות להצדקת הנזק האגבי על יסוד התועלת הצבאית. להלן אשרטט את השיקולים הרלוונטיים בקווים כלליים:

ראשית, מכיוון שישראל הותקפה בדרך מסוימת, שגרמה להרג חיילים ולחטיפת שניים מהם, הפעילות הראשונה שצריכה להינקט אמורה להבטיח במידת האפשר שלא תתרחש פעילות נוספת מאותו הסוג, דהיינו הריגת חיילים וחטיפת אחדים מהם בידי חזבאללה. לשם כך צריך לפגוע פגיעה משמעותית בכוחות חזבאללה שביכולתם להורות על פעולה כזאת, לפקד עליה, לשלוט בה ולבצע אותה. פגיעה משמעותית כזאת משמעה לפגוע בחזבאללה מעבר לפגיעה בכוח שפעל נגד ישראל לשם הרג וחטיפה, ואין בכך שום דופי. השוואה כזאת אינה נחוצה אפוא לשם שמירה על עקרון המידתיות.

שנית, ידוע לישראל מה חזבאללה יעשה שתימנע ממנו האפשרות לתקוף שוב כדי לחטוף ולהרוג חיילים: הוא יתקוף בירי תלול מסלול את צפון מדינת ישראל ויעמיד בכך בסכנה את אזרחי המדינה. זוהי תגובה צפויה בהחלט, לכן גם אותה ישראל רשאית למנוע מראש. בפעילות כזאת, שאופייה הגנתי, עלול להיגרם נזק אגבי. כאן תתעורר שאלת המידתיות האמיתית: האם הערך הצבאי של מניעת פעילות חזבאללה נגד אזרחי מדינת ישראל – הצפויה בהחלט לאחר ששובשה יכולתו לחזור על מבצעי חטיפה והרג חיילים – מצדיקה את הנזק האגבי? אם יתאמץ הצבא מאוד למזער את הנזק האגבי, נוכל לומר שעקרון המידתיות נשמר.

ברור אפוא כי יישום עקרון המידתיות אינו במידה זו או אחרת של פגיעה, אלא בהצדקת הפגיעה על יסוד הערך הצבאי של הפעולה. לאמיתו של דבר, עקרון המידתיות ראוי לו שייקרא עקרון ההצדקתיות.

ההיבטים האתיים של האיומים

כדי להציג כמה רעיונות בהקשר של פיתוח דוקטרינה אתית למלחמה לא רגולרית, יש לעסוק תחילה במפת האיומים. ההיבטים האתיים של המענה מושפעים מן ההיבטים האתיים של האיומים.

כל איום שעלולים להימצא בו הוא איום שאפשר לאפיין אותו בכמה היבטים יסודיים. אפיון כזה הוא הפרופיל של האיום. לכל פרופיל כזה יש משמעות מבחינת

האתיקה של המענה, מבחינת מה ראוי ומה לא ראוי לעשות כמענה. אין כאן המקום להצגה מלאה של כל עשרת הפרמטרים שמהם נוצרים הפרופילים של האיומים, לכן רק אציין אותם עם דוגמאות אחדות לשיקול רלוונטי.

א. בראש ובראשונה עומד פרמטר של **אובייקט האיום** – כלפי מי מופנה האיום: כלפי המדינה או כלפי הצבא שלה, כלפי אזרחים או נגד תשתיות המדינה, כלפי שגרת החיים של האזרחים וכן הלאה. המשמעות האתית של ההבדל בין הערכים השונים של הפרמטר הזה ברורה בחלק מן המקרים: אם האיום נשקף מגוף שמתנהג כמו צבא בכך שהוא מגביל את מושאי ההתקפות שלו למטרות צבאיות, גם אם אינו צבא המדינה שמן הטריטוריה שלה הוא פועל, כי אז יש לנהוג בו ובאנשיו בדרך הדומה לזו שנוהגים בצבא ובחייליו. ואולם אם האיום נשקף מגוף שעיקר פעילותו היא נגד אזרחי המדינה, שאינם לוקחים חלק בלחימה כלשהי, כי אז אין לנהוג בו ובחבריו כפי שנוהגים בצבא ובחייליו, אלא כפי שנוהגים ב"לוחמים בלתי חוקיים", שאפשר לפגוע בהם כפי שפוגעים בחיילים, אבל אין להם מעמד של שבויי מלחמה אם הם נתפסים.

ב. **המעמד הצבאי של האיום** – האם האיום הוא מיחידים או מארגונים מן הסוג שפגשנו במהלך "גאות ושפל", או שמא הם בגדר ארגון צבאי למחצה העומד ברשות עצמו, או ארגון צבאי המופעל על-ידי ארגון אזרחי, כמו חזבאללה של היום, או אולי צבא של מדינה. שוב, להבדלים בין הערכים השונים של הפרמטר הזה יש משמעות אתיות מרחיקות לכת. שאלה מרכזית היא, כיצד להתייחס לארגון שהוא מעין צבא אף-על-פי שאינו צבא של מדינה. לדוגמה, אם נתייחס אל חזבאללה (הזרוע הצבאית שלו) כפי שאנחנו מתייחסים לצבא של מדינת אויב, כי אז כל חבר בארגון הזה, בזרוע הצבאית של חזבאללה יהיה בגדר מטרה לגיטימית, גם אם לא נשקפת ממנו סכנה מידית. מצד אחר, כל מי שנתפוס מהלוחמים הללו, אם לא יואשם בפשעי מלחמה, יהיה שבוי מלחמה, שלא יישפט בישראל על מעשיו נגדה.

ג. **המעמד המדיני של האיום** – מי הוא הפועל נגד ישראל: יחידים על דעת עצמם, גוף פוליטי שלא במסגרת מדינה, גוף פוליטי במסגרת מדינה, גוף שהוא למעשה הממשל של הטריטוריה, גוף שהוא חלק מן הממשל של המדינה, כדוגמת חזבאללה של היום, או גוף שהוא זרוע של הממשל? לכל אחד מן הערכים האלה (ולרבים אחרים) יש משמעות אתית מובהקת. הדוגמה הפשוטה ביותר היא: מלחמה של מדינה עם מדינה היא מלחמה רגולרית, והדין הבינלאומי חל עליה, אבל אם האויב אינו מדינה, המלחמה בו אינה רגולרית, וצריך להצטייד בדוקטרינה אתית שתדריך אותנו כיצד נלחמים. לפעמים יהיה על המדינה להחליט, האם המלחמה שהיא נתונה בה היא מלחמה רגולרית או מלחמה לא רגולרית. החלטה זו אינה תיאורטית, ויש לה משמעות מדינית והיבטים אתיים מובהקים. בכתבה בעיתון

Washington Post צוטט האלוף (מיל') גיורא איילנד, האומר שבעתיד הקרוב, אם נתמודד עם חזבאללה, כי אז זו תהיה התמודדות עם לבנון, לא עם הארגון של חזבאללה אלא עם המדינה שהיא לבנון. אם חושבים על הצורך לפתח דוקטרינה אתית למקרה כזה, עולה על הדעת האפשרות, שהיא חדשה בעולם האתיקה, שתהיה אתיקה מסווגת. הדוקטרינה האתית תהיה מסווגת משום שיהיו בה החלטות הנוגעות לאויב, ולפעמים לא רצוי שנגלה מראש את תוכנו. אני סבור, שלא יהיה נכון לספר לכל אויבנו איך בדיוק נתייחס אליהם בכל התפתחות של היחסים ביניהם לבין השלטונות של מדינותיהם.

בין הפרמטרים האחרים אפשר לציין את: **טריטוריית המוצא של האיום**, **טריטוריית היעד של האיום**, **שיטות האיום**, **הגבלה עצמית של האיום**. נתעכב לרגע בפרמטר של הריסון העצמי, מפני שזוהי נקודה שחשיבותה האתית רבה. יש גופים ששום נורמה מוסרית אינה מעניינת אותם. חמאס וחזבאללה הם ארגונים שאין נורמה מוסרית המגבילה את פעילותם נגד ישראל ואזרחיה. לעומת זאת, יש מי שמתחשבים באופן חלקי בנורמות המוסריות, כדוגמת הצבאות של מדינות לא דמוקרטיות, ויש כאלה האומרים על עצמם שהם מעוניינים להתחשב בנורמות המוסריות באופן מלא – כאלה הן המדינות הדמוקרטיות.

כאשר מישהו לא מתחשב בנורמות מוסריות או אפילו מודיע שהוא עתיד לא להתחשב בהן, מדינה דמוקרטית העומדת מולו צריכה לראות בזה, לדעתי, בסיס לשתי הודעות: הודעה אחת המכריזה שהיא רואה את האויב כמי שהודה מראש שהוא עתיד להפר את חובותיו; והודעה שנייה, שיש למדינה דוקטרינה אתית מיוחדת למצב כזה, המיועדת גם להגן על עצמה מפני יתרונות צבאיים שהאויב מנסה לרכוש לעצמו על-ידי הפרת הנורמות, וגם להקטין ככל האפשר את מידת הסטייה מן הנורמות הראויות ולעשות כמיטב היכולת כדי שהן ישלטו בהתנהגות של שני הצדדים.

כשאנחנו שומעים על 160 עיירות וכפרים שהם כבר מבצרי חזבאללה בדרום לבנון, המדינה יכולה להודיע כבר היום: ראשית, שתנאי ההדדיות אינו מתקיים, וחזבאללה הוא בגדר מי שמפר את חובותיו בדבר הנורמות החייבות לשלוט במלחמה; ושנית, שיש לנו דוקטרינה האומרת לנו כיצד לנהוג בתנאים שלא מתקיימת בהם ההדדיות. מהי הדוקטרינה האומרת לנו כיצד להחליט אם ברצונה להציגה או לדון בה כבר עכשיו, או לא. אבל אם תרצה מדינת ישראל להציגה ואם לא, עליה להיות מצוידת בדוקטרינה כזאת, שהיא גם מכשול בדרך של ועדת גולדסטון הבאה.

עוד פרמטרים הם: **מידת האחריות לאיום שהאויב נוטל על עצמו; עילת האיום; התפתחות האיום בעתיד לפי תפיסת האויב**. לכל אחד מהפרמטרים האלה יש ערכים שונים, ולכן גם קשת של משמעויות אתיות.

חידושים באתיקה של המלחמה הלא רגולרית

חלק זה מציג בקצרה כמה חידושים באתיקה של המלחמה הלא רגולרית, רעיונות באתיקה הצבאית שהם לא סטנדרטיים, ככל שמשווים אותם לנורמות המדריכות אותנו במלחמה הרגולרית.

קודם לכול מדינת ישראל צריכה דוקטרינות אתיות חדות ושוונות למלחמות לא רגולריות בעלות פרופילים שונים. מלחמת לבנון השנייה הייתה מלחמה לא רגולרית, מבצע "עופרת יצוקה" היה מלחמה לא רגולרית. הפרופילים שלהם היו שונים זה מזה וגם שונים מן הפרופיל של המלחמה הלא רגולרית של ימי "גאות ושפל" ומן הפרופיל של מלחמת לבנון השלישית, אם תהיה במבנה הנוכחי של חזבאללה כארגון השותף לממשלת לבנון ומקיים כוח צבאי למחצה וטרוריסטי. נדרשת דוקטרינה אתית נפרדת לכל מלחמה כזאת מפני שהן שונות במהותן, בהתאם לערכי הפרמטרים השונים. במלחמת לבנון השנייה התמודדה ישראל עם ארגון טרור סמי-צבאי שאינו ממשלת לבנון; במבצע "עופרת יצוקה" הלחימה הייתה בטרור צבאי למחצה שהוא בפועל ממשלת חמאס של חבל עזה. כשנלחמים בגוף שהוא הממשלה בפועל של הטריטוריה שהוא נמצא בה, הוא נושא באחריות המוסרית לכל הנעשה בטריטוריה הזאת, ובכלל זה מידת ההבחנה בין לוחמים למי שאינם כאלה. נוסף על כך, יש מעמד אחר לכוחות הביטחון שלו, לתשתיות שלו ולרכיבים אחרים של יכולת הממשלה לפעול נגדו בדרך שבה היא פועלת. לא כך במלחמה כמו מלחמת לבנון השנייה, שבה הגישה למדינת לבנון ולממשלת לבנון חייבת להיות אחרת. יודגש שאת הדוקטרינות האלה צריך להכין בעזרת מפקדים ומומחים אחרים, לאו דווקא משפטנים.

עקרון האזהרה המתמדת – עיקרון זה מופיע במסמך הדוקטרינה האתית של לחימה בטרור שכתבנו האלוף עמוס ידלין ואנוכי כבר בשנת 2004. אני מניח שנעשה שימוש מקיף בעיקרון הזה במלחמת לבנון השנייה ובמבצע "עופרת יצוקה". ביסוד הגישה המובילה אל עקרון האזהרה המתמדת עומד העיקרון המוסרי המוכר של חובת המאמץ להקטין ככל האפשר את מוראות המלחמה. במלחמות הרגולריות אפשר בדרך כלל להקטין את האבדות בכך שמגבילים את הלחימה, מאפשרים לה להתנהל בין הצבאות ומנסים למנוע ככל האפשר פגיעה באזרחים שאינם לוקחים חלק פעיל בפעילות הלחימה. במלחמות הלא רגולריות ההבחנה בין היתקלות בלוחמים לבין היתקלות באזרחי אויב שאינם מסוכנים אינה נתונה במתכונת של הבחנה בין לובשי מדים לאזרחים, או במתכונת דומה, ולכן צריך למצוא דרכים עקיפות כדי לקיים אותה. דרך מרכזית לתרום להבחנה זו היא דרך האזהרה המתמדת של אזרחי האויב שאינם מסוכנים, והקריאה אליהם להתרחק מאזורי הפעילות של הלוחמים. אם אמצעי האזהרה הם אפקטיביים, אפשר להגיע למצב שבו האחריות המוסרית לנוכחותו של אדם באזור לחימה,

סמוך למוקדים של פעילות טרוריסטית, תהיה מונחת על כתפיו של מי שהחליט להישאר באזור כזה. אם ייפגע, תהיה האחריות המוסרית לכך גם עליו (וגם על הטרוריסט שבגלל הפעילות שלו מתקיים מצב הלחימה).

מכיוון שהאחריות המוסרית מונחת על כתפיו של מי שמסרב להתפנות מאזור לחימה, על אף אזהרות ברורות, לא תהיה שום הצדקה לסכן את חייו של חייל ישראלי בבדיקה האם במבנה זו או אחר באזור הלחימה נשאר בני אדם שאינם טרוריסטים.

כאן המקום לשתי תוספות, במענה להערות משני כיוונים. ראשית, ייתכן שלא תמיד ישתמש הצבא באמצעי האזהרה. אם המטרה היא בעלת ערך ביטחוני גבוה, ייתכן ששיקולי המידתיות (שמיד אחזור אליהם) יצדיקו פגיעה במטרה על אף פגיעה בשכניו הלא מסוכנים של הטרוריסט המסוכן או של אמצעי הפיגוע שלו. שנית, אם באזור המטרה נמצא אדם שאינו יכול להתפנות בעצמו מפני שהוא חולה וכדומה, אמצעי האזהרה יצטרפו להביא אותו בחשבון, בדרכים שונות, כדוגמת פסקי זמן לפינוי באמבולנס או בדרך אחרת, בעזרת קרובים או שכנים, בתוך זמן סביר.

עקרון המידתיות – הראיתי לעיל שרעיון המידתיות אינו השוואה מספרית של אבדות, אלא של האפשרות להצדיק פעולה צבאית הכרוכה בפגיעה אגבית באזרחי אויב לא מסוכנים, וזה על יסוד הערך הצבאי של תוצאות הפעולה הצבאית.

מן הראוי לזכור, שעקרון המידתיות, במובן של הצדקת הפגיעה האגבית על יסוד הערך הצבאי של הפעולה, הוא עיקרון בסיסי של תורת המלחמה הצודקת, של רוח הדין הבינלאומי המוכר ובמתכונת מתאימה גם של שיטת המשפט שלנו. מוטב שלעולם לא תכריז מדינת ישראל מפי דובריה השונים, שהיא עומדת לפעול בדרך לא מידתית. התבטאות כזאת היא לעולם בגדר פגיעה עצמית. לעולם תפעל ישראל במידתיות, אלא שהיא תפעל לפי תפיסה אחראית ומוצדקת של מידתיות, ולא לפי תפיסה שטחית ומופרכת שמנסים לאכוף אויבי ישראל וידידיהם. ישראל לא תספור את אבדותיה ביום שלפני מלחמת לבנון השנייה לעומת מספר האבדות של חזבאללה במלחמה ההיא, וגם לא תשווה את גודל הכוח של חזבאללה שהשתתף בפעילות ערב המלחמה לגודל הכוח של צה"ל שהשתתף במלחמה עצמה. אלה השוואות חסרות שחר, וחסרות כל ערך מוסרי. הן לא מפרנסות שיקולי מידתיות אמיתיים, אלא רק שיקולים פוליטיים המתעטפים באצטלה מוסרית או משפטית.

אני מציע להבחין בין **מידתיות גלובלית** לבין **מידתיות לוקלית**. מידתיות לוקלית מתבטאת במתכונת המוכרת של יישום נכון של עקרון המידתיות במלחמות הרגולריות: על הבית נמצא צלף או רגם של האויב, אבל נמצאים שם

גם 30 בני אדם שהטרוריסטים הביאו אל הגג בהתאם לאסטרטגיה של "המגן האנושי", שהם משתמשים בה בכל מקום ובכל שעה. אם נהרוס את הבית ייהרגו לא רק הטרוריסטים אלא גם 30 בני האדם האחרים. נתון אחר הוא הערכת היתרון הצבאי בהריסת הבית, שהוא היתרון הצבאי שבהריגת הצלף או הרגם הנמצא שם. יישום נכון של עקרון המידתיות המוכר אינו משווה את ההרוגים בשני הצדדים של המתרס, אלא שואל, כאמור, האם היתרון הצבאי מצדיק את הפגיעה במגן האנושי? כדי להבין היטב את המצב, נניח שיישום נכון של עקרון המידתיות יאמר לנו שאין הצדקה להרוס את הבית מכיוון שהריסתו תיתן לנו מצד אחד רק ירידה קטנה של רמת ההסתברות הנמוכה בלאו הכי של פגיעה באזרחים או בחיילים, ומן הצד האחר הריגה של עשרות בני אדם לא מסוכנים. יש לשים לב לכך שביישום כזה של עקרון המידתיות המוכר, ההערכה היא "לוקלית" – מעריכים את התועלת הצבאית הלוקלית ואת הנזק האגבי הלוקלי. לפיכך אני קורא לשיקולים כאלה שיקולים של **מידתיות לוקלית**.

עכשיו אסבך את התמונה: מכיוון שזוהי האסטרטגיה של האויב, ייתכן שנמצא עשרות בני אדם לא מסוכנים המשמשים מגן אנושי – על כל גג של כל בית בשטח שממנו פועלים הטרוריסטים נגד המדינה, אזרחיה וחייליה. נתאר לעצמנו מצב שבו שיקולי המידתיות הלוקלית אומרים לגבי כל בית כזה בפני עצמו שאין זה מן הראוי להרוס אותו. לכן, יישום שיקולי המידתיות הלוקלית לאורך כל החזית מביאים אותנו למסקנה, שאין אפשרות להתגונן מפני ירי הצלפים או המרגמות של האויב, בשום מקום ובשום שעה. זוהי מסקנה לא קבילה: הימנעות מהריסת בית אחד, שיש בו אויב פעיל ועשרות בני אדם לא מסוכנים, יוצרת מצב של הסתברות נמוכה, אבל לא אפסית, של פגיעת הטרוריסטים באזרחים או בחיילים (וגם פגיעה ודאית במדינה, המותקפת בכל אירוע ירי). לעומת זאת, הימנעות מהריסתו של כל בית ובית יוצרת הסתברות גבוהה יותר של פגיעת הטרוריסטים באזרחים או בחיילים, וללא רשות להגן עליהם!

אם שיקולי המידתיות הלוקלית מביאים אותי למסקנה שאסור לי לפגוע באף אחד מהבתים האלה, על אף הסכנה הלא זניחה הנשקפת מן הפעילות הטרוריסטית המתרחשת בהם, כי אז נמצא ששיקולי המידתיות מבטלים את יכולת ההגנה העצמית ונותנים לאויב יתרון צבאי מובהק רק בכוח השימוש שלו במגן אנושי, שהוא עצמו לא מוסרי בעליל. כאן צריך להכניס לתמונה את השיקול מן הסוג שאני קורא לו **מידתיות גלובלית**: את שיקולי המידתיות בדבר האפשרות להצדיק את הפגיעה האגבית על יסוד הערך הצבאי של הפעולה, לא עורכים ברמה הטקטית, אלא ברמה האופרטיבית או האסטרטגית. הערך הצבאי של הפעילות יהיה מימוש יכולת ההגנה העצמית של המדינה, שהאויב ניסה לשלול אותה ממנה בשימוש הלא מוסרי במגן אנושי. זהו ערך צבאי שחשיבותו עליונה, ככל שמשווים אותו

לאפשרות שבה לכאורה נשללה מן המדינה יכולת ההגנה העצמית בגלל התנהגותו הלא מוסרית של האויב.

עם זאת, מימוש יכולת ההגנה העצמית אינו מתיר פגיעה בכל בית ובית, שנמצאים בו עשרות בני אדם שאינם מסוכנים. הרעיון המוסרי הבסיסי של חובת המאמץ להקטין ככל האפשר את מוראות המלחמה, ובכלל זה את האבדות בקרב אזרחי אויב שאינם לוחמים, מחייב לשאול: עד כמה מותרת הפגיעה בבתיים ובמגן האנושי שעליהם כדי לממש את זכות ההגנה העצמית. התשובה תלויה בנסיבות, אולם אפשר להבין את רוחה בעזרת דוגמה פשוטה: אם הורסים מבנה אחד, ששימש פעילות טרור נגד ישראלים (ונגד המדינה), על הטרוריסטים שבו ועל המגן האנושי שלהם, שלא התפנו, מימשנו את יכולת ההגנה העצמית והראינו שהאסטרטגיה של המגן האנושי, שהאויב משתמש בה, לא תצלח, ולא תיתן לו את היתרון הצבאי שהוא מנסה להשיג באמצעותה – שלילת יכולת ההגנה העצמית של המדינה. מה יקרה אם הורסים רק בית אחד, שמתרחשת בו פעילות טרור, שעל גגו עומדים עשרות בני אדם מסוכנים שהטרוריסט הקנאי, שהוא אב המשפחה שלהם, אינו מרשה להם לברוח? הערך הצבאי הוא מימוש מובהק של יכולת ההגנה העצמית של המדינה כדי לגרום לקריסת אסטרטגיית המגן האנושי של האויב. הנזק האגבי הוא מותם של כמה עשרות בני אדם שאינם מסוכנים. הרצון הוא לא לפגוע בהם, והם גם הוזהרו מפני הסכנה הצפויה להם. אם פעולה כזאת תגרום לקריסת האסטרטגיה של האויב ולשינוי ברור בהתנהגות שלו, הרי הושגה המטרה ואפשר לחזור לשיקולי המידתיות הלוקלית. ואם לאו, יש להמשיך וליישם את שיקולי המידתיות הגלובלית, כל זמן שהאסטרטגיה של האויב מאיימת בשלילת יכולת ההגנה העצמית.

מדינת ישראל חייבת להבהיר, שהיא תפעל על יסוד מגוון שיקולים ובהם שיקולי מידתיות, אלא ששיקולי המידתיות הללו יהיו לפעמים לוקליים ולפעמים גלובליים. בשני המקרים מן הראוי להזכיר ולהדגיש, אין מדובר בהשוואה מספרית אלא בהצדקת הנזק האגבי על יסוד הערך הצבאי של הפעילות המתוכננת.

לסיום אעלה את הסוגיה של **שיקולי מידתיות בתנאי אי-ודאות**. מתי יכולה ישראל לשקול שיקולי מידתיות אמיתיים, אחראיים ואמינים? אם התועלת הצבאית היא ענקית והנזק האגבי הוא נמוך, כגון פגיעה ברכוש ולא בנפש, אזי ברור שכך המאזניים של התועלת מכריעה. לעומת זאת, אם התועלת הצבאית קטנה, כגון שיפור קטן מאוד בהסתברות הפגיעה בנפש או ברכוש, במצב שהיא בין כה וכה נמוכה מאוד, ומהצד האחר הנזק האגבי הוא עצום, כי אז הנזק מכריע. שאלת השאלות היא: מה קורה באמצע, כשאינן דרך פשוטה להכריע לכאן או לכאן.

הנה ההצעה שלי: בכל מקרה שהוא באמצע, שאין בו דרך פשוטה להכריע לכאן או לכאן, יש להניח שהמצב מאוזן, כלומר הערך הצבאי והנזק האגבי שקולים.

מעתה תהיה השאלה: מה המדינה צריכה לעשות כשהתועלת והנזק מאוזנים? התשובה שלי היא, שבמצב כזה המדינה צריכה לפעול לטובת אזרחיה ולטובת עצמה, ראשית מפני שאין להעלות על הדעת שבמצב מאוזן יש להעדיף את האויב, ושנית, לעולם חובות המדינה כלפי אזרחיה וחייליה קודמים לחובות כלפי אדם אחר – ובסוגיה כזאת מן הראוי שהיא תביא הבדל זה לידי ביטוי.